

PIOTR LOREK

Evangelikalna Wyższa Szkoła Teologiczna we Wrocławiu

POST MORTEM BEZBOŻNYCH W LITERATURZE ŻYDOWSKIEJ Z PRZEŁOMU ER

Niniejszy artykuł stanowi przegląd literatury żydowskiej powstałej między połową II wieku p.n.e. a początkiem II wieku n.e. pod kątem obecności przekonania o pozagrobowym losie bezbożnych. Omówione zostaną najważniejsze fragmenty, w których doszukiwano się wiary w *post mortem* nieprawych. Jeśli okaże się, że dany *passus* traktuje o ich pośmiertnej egzystencji, konieczne będzie wstępne odtworzenie jej natury jak i wreszcie ustalenie czasu jej artykulacji.

Analiza będzie opierać się o ostateczną formę dostępnych dzieł. Poglądy na pośmiertne życie bezbożnych odnajdywane w poszczególnych tekstach, będą więc datowane zgodnie z ogólnie przyjętym umiejscowieniem historycznym pism jako całości, a nie podejmowane z perspektywy choćby krytyki źródeł i przypisywane wcześniejszym okresom. Powyższe założenie implikuje również, że odrzucone jako nieżydowskie zostaną te pisma, które zostały ostatecznie zredagowane przez judeochrześcjan, pomimo tego, że pierwotnie mogły wyrażać poglądy niechrześcijańskie.

Niniejsze opracowanie zamierza wskazać na brak przekonania o *post mortem* bezbożnych w wybranych pismach żydowskich z przełomu er, w których nieraz się go dostrzega. Ma również na celu ukazanie nieobecności wiary w pozagrobową egzystencję nieprawych w pismach żydowskich (za kilkoma wyjątkami) aż do końca I/początku II wieku n.e.. Okaże się ponadto, że pogląd na powszechne cielesne zmartwychwstanie bezbożnych również należy datować na przełom I i II wieku n.e.

Tzw. okres międzytestamentalny – w przeciwieństwie do starotestamentowego – cechuje się podjęciem szerszej refleksji na temat egzystencji pośmiertnej człowieka¹. Należy zaznaczyć, że literatura żydowska z przełomu er proponuje różne rozumienia pośmiertnego losu nieprawych. Fakt ten został ogólnie zaakceptowany przez naukowców. Scott ma do pewnego stopnia rację, gdy pisze, że *Lista różnic pomiędzy eschatologicznymi wydarzeniami w różnych międzytestamentalnych księgach, a nawet*

---

¹ Por. R. J. Bauckham, *Life, Death, and the Afterlife in Second Temple Judaism*, w: R. N. Longenecker (red.), *Life in the Face of Death: The Resurrection Message of the New Testament*, Eerdmans, Grand Rapids 1998, s. 81-82.

wewnątrz jednej księgi, jest prawie nieskończona². Inni autorzy potwierdzają tę tezę. Osborne nadmienia, że chociaż literatura żydowska Drugiej Świątyni posiada o wiele więcej [niż ST – PL] spekulacji odnośnie życia pozagrobowego, to jednak poglądy w niej wyrażone nie są jednolite³. Autorzy *Dictionary of Judaism in Biblical Period* utrzymują, że dopiero w I lub II wieku n.e. wyłonił się dominujący pogląd na pośmiertny los bezbożnych⁴. Podobnego zdania jest Bauckham, który twierdzi, że nawet w I wieku n.e. nie istniało jedno przekonanie odnośnie pośmiertnych kar dla nieprawych⁵.

Księga Daniela 12,2

Bibliści są zgodni co do tego, że Dn 12,2 wykazuje wiarę w zmartwychwstanie jednostek i jest jednocześnie jednym pewnym fragmentem w Biblii hebrajskiej to czyniącym⁶. Niektórzy sugerują, że uczy o jedynie zmartwychwstania pobożnych⁷. Ustęp ten jednakże wyraża zakłada podwójne zmartwychwstanie⁸, i to zmartwychwstanie fizyczne (por. 'proch ziemi'). Większość badaczy rozumie עָרָבָה jako 'wielu', przez co nie widzi w Dn 12,2 wiary w powszechne zmartwychwstanie⁹. Istotne jest także, że to selektywne zmartwychwstanie dotyczy wyłącznie żydów¹⁰.

Księga Judyty 16,17

Komentując fragment z Jdt 16,17, Fudge napisał między innymi, że wyraża on tradycyjny pogląd na piekło¹¹. Takie rozumienie zakłada wiarę w fizyczne zmartwych-

² J. J. Scott, Jr., *On the Value of Intertestamental Jewish Literature for New Testament Theology*, "Journal of the Evangelical Theological Society" 23/4, 1980, s. 320.

³ G. R. Osborne, *Resurrection*, w: C. A. Evans, S. E. Porter (red.), *Dictionary of New Testament Background*, Leicester 2000, s. 932. Por. także podobne stwierdzenia u: W. Fudge, *The Fire That Consumes: A Biblical and Historical Study of the Doctrine of Final Punishment*, iUniverse.com, Lincoln 2000, s. 121-123; G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism*, Cambridge 1972, s. 180; M. McNamara, *Palestinian Judaism and the New Testament*, Dublin 1983, s. 97. W końcu nawet Bauckham, który podjął się próby podważenia ogólnie przyjętego przekonania o różnorodności międzytestamentalnej w pojmowaniu eschatologii nie mógł uniknąć przyznania obecności różnych poglądów (zob. R. J. Bauckham, *Life, Death, and the Afterlife in Second Temple Judaism...*, s. 85-90).

⁴ *Afterlife*, w: *Dictionary of Judaism in the Biblical Period: 450 B.C.E. to 600 C.E.*, Peabody 1999, s. 17 (dalej: DJBP).

⁵ R. J. Bauckham, *Early Jewish Visions of Hell*, "Journal of Theological Studies" 41, 1990, s. 357.

⁶ J. J. Collins, *A Commentary on the Book of Daniel*, Minneapolis 1993.

⁷ M. C. de Boer, *The Defeat of Death: Apocalyptic Eschatology in 1 Corinthians 15 and Romans 5*, Sheffield 1988, s. 49.

⁸ G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 19.

⁹ R. H. Charles, *A Critical History of the Doctrine of a Future Life in Israel, in Judaism, and in Christianity*, Adam & Charles, London 1913, s. 138 mówi o *wybitnie dobrych i złych z Izraela* (por. także s. 141), D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic: 200 BC – AD 100*, London 1964, s. 368 o *wybitnie złych*, J. T. Forestell, *Christian Revelation and the Resurrection of the Wicked*, "Catholic Biblical Quarterly" 19.2, 1957, s. 168 o *męczennikach i apostołach z 11,32-35*. Dla kontrastu por. E. Sutcliffe, *The Old Testament and the Future Life*, 1946, s. 139 (za G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 23, przyp. 63), gdzie עָרָבָה rozumiane jest wyjaśniająco, przez co *wielu* odnosi się do tych, którzy umarli.

¹⁰ Por. np. L. F. Hartman, A. A. DiLella, *The Book of Daniel*, New York 1978, 307. P. R. Davies, *Daniel*, Sheffield 1985, s. 117 pisze, że *Uniwersalne zmartwychwstanie prawdopodobnie nie jest przewidywane [w Dn 12,2 – PL], nawet nie uniwersalne żydowskie zmartwychwstanie*.

wstanie bezbożnych. Przesłanie całej księgi Judyty sugeruje jednakże, że ów eschatologiczny sąd nad narodami powinien być rozumiany jako doczesny, a nie pośmiertny. Tak też ten tekst może być interpretowany. Wyrażałby wtedy przekonanie o tym, że w przyszłości narody prześladowujące Izraela doświadczą podobnego jak on sam losu. Język robactwa w ciele nie musi zakładać odwołania do pośmiertnej egzystencji (por. poniższą dyskusję o 2 Mch 7; 9).

2 Machabejska

2 Mch 6,26 przytacza słowa Eleazara, uczonego w Piśmie, z których można by domniemywać przekonanie o możliwości doświadczenia pośmiertnej kary. Fragment ten jest jednakże niewystarczająco jasny. Nie wiadomo bowiem, czy Eleazar miałby być ukarany jako pobożny, który ostatecznie zwątpił, czy też jako bezbożny. Oznacza to, że nie można w oparciu o ten passus przypisywać autorowi 2 Mch wiary w zagrobową egzystencję bezbożnych.

2 Mch 7,9-13.22-23.29.36 wyraża przekonanie o fizycznym zmartwychwstaniu męczenników żydowskich. Ich ostateczne zwycięstwo jest jednocześnie skontrastowane z sądem, który miał spaść na skazującego ich na śmierć Antiocha IV Epifanesa. Jego przyszły los jest opisany w stwierdzeniach męczenników w 2 Mch 7.

Przypis do 2 Mch 7,29 w *Biblii Tysiąclecia* (dalej jako BT) mówi o *powszechnym zmartwychwstaniu ciał*. Powys, choć nie dostrzega w 2 Mch powszechnego zmartwychwstania, to jednak *implicitie* dopuszcza zmartwychwstanie niektórych nieprawych¹². Barrett, porównując 2 Mch 7 do Dn 12,2, twierdzi że, 2 Mch 7 dotyczy zmartwychwstania prawych, natomiast nie wyraża się jasno o losie nieprawych¹³. Jego stwierdzenie wciąż zdaje się dopuszczać zmartwychwstanie bezbożnych w tym rozdziale. Większość jednakże nie zgadza się z Powysem i Barrettem. Ogranicza bowiem zmartwychwstanie w 2 Mch do sprawiedliwych żydów¹⁴.

Stwierdzenie: *dla ciebie bowiem nie ma wskrzeszenia do życia*" (BT) z Mch 7,14 nie implikuje, że dla Antiocha przewidziane jest zmartwychwstanie do czegoś innego. Taki wniosek byłby spekulacją. Należy także zauważyć, że wzmianki z 2 Mch 7 odnoszą się do Antiocha i nie ma w nich żadnych wskazówek sugerujących konieczność ich generalizacji. Proponując raczej rozumieć treść ostrzeżeń kierowanych w stronę Antiocha w 2 Mch 7 w kontekście rozwoju wydarzeń literackich w tej księdze, ze szczególnym uwzględnieniem 2 Mch 9. 2 Mch 7 wspomina o pysze Antiocha (wer. 36) i o tym, że na sądzie Bożym (wer. 36) ostatecznie ukorzy się przed Bogiem (wer. 37). Podobne wątki są podejmowane właśnie w 2 Mch 9, gdzie w kontekście sądu Bożego nad Antiochem

¹¹ W. Fudge, *The Fire That Consumes...*, s. 129. Por. także Syr 36,7-10, W. Fudge, *The Fire That Consumes...*, s. 127, 132. Ciekawe, że anihilacyjniści tacy jak W. Fudge, *The Fire That Consumes...*, s. 129, P. E. Powys, 'Hell': *A Hard Look at a Hard Question: The Fate of the Unrighteous in New Testament Thought*, Carlisle 1998, s. 142 i E. E. Ellis, *New Testament Teaching on Hell*, w: K. E. Brower, M. W. Elliott (red.), *The reader must understand: Eschatology in Bible and Theology*, Leicester 1997, s. 206, przyp. 19 widzą w Jdt 16,17 tradycyjne wyrażenie piekła.

¹² Patrz P. E. Powys, 'Hell': *A Hard Look at a Hard Question...*, s. 123-125.

¹³ C. K. Barrett, *The New Testament Background: Selected Documents*, London 1987, s. 308.

¹⁴ M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 50; G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 94, 95, przyp. 10; W. Fudge, *The Fire That Consumes...*, s. 129.

(wer. 18), znajduje się odwołanie do jego pychy (wer. 7-11), jak i ostateczne wyznanie panowania Boga (wer. 12-27). Los seleucydy kończy się śmiercią w bólu (9,28-29) i tak też należy rozumieć groźby w stosunku do jego osoby z 2 Mch 7¹⁵.

Próby argumentowania za zmartwychwstaniem fizycznym nieprawych w oparciu o 2 Mch 12,43-45 mogą być potraktowane jedynie jako domniemanie. Kontekstem dla tych wersetów jest śmierć męczeńska żydów (w walce przeciwko Gorgiaszowi, wodzowi Idumei, 12,32-42), którzy nie okazali się do końca wierni, ponieważ znaleziono przy nich bałwochwalcze przedmioty sakralne. Wierni żydzi, którzy ostali się w bitwie, dochodzą do przekonania, że ich kompani zginęli właśnie z powodu swojej niewierności, ale wciąż ufają, że ten grzech może być im wybaczony, i że oni ostatecznie także zmartwychwstaną. Fragment ten więc, wyraża wiarę w zmartwychwstanie mężczyzn żydowskich, a nie zmartwychwstanie wszystkich bezbożnych.

Ustęp z 14,46 zdradza przekonanie o fizycznym zmartwychwstaniu. Dotyczy ono jednak znów wyłączną pobożnych męczenników żydowskich. Słowa z 2 Mch 14,46 opisują Razisa, wiernego judaizmowi żyda, który popełnia samobójstwo, by nie zostać pochwyconym przez wrogów. Prosi jednak Boga, by ten go kiedyś wzbudził z martwych.

4 Machabejska

4 Księga Machabejska zawiera przeświadczenie o egzystencji nieprawych po śmierci. Zapowiada ona pośmiertne męki Antiochowi IV Epifanesowi za jego okrucieństwa wobec Eleazara, pewnej matki i jej siedmiu synów, o czym świadczą następujące fragmenty: 9,9; (9,32); 10,11; 10,15; 12,12; 12,18; 13,15; 18,5; 18,22. Przekonanie o *post mortem* bezbożnych w 4 Mch nie jest ograniczone jedynie do osoby Epifanesa (por. 13,15). Należy również dodać, iż księga ta nie uczy zmartwychwstania, ale raczej nieśmiertelności człowieka, czy to wiernego (por. 16,13; 17,18; 18,23; chociaż por. 18,17.19¹⁶), czy też niewiernego (por. 12,18; 18,5). Z reguły zakłada się, że 4 Mch napisana została *około połowy I w. lub nieco wcześniej*¹⁷.

4 Ezdrasza 7,31-38.43-44

Wiara w powszechne fizyczne zmartwychwstanie wydaje się być widoczna w tym fragmencie (por. wer. 32 mówiący o prochu i wer. 37 mówiący o narodach). Tak twierdzi większość naukowców¹⁸. Nickelsburg wzmiankuje o zbieżności między 4 Ezd 7,32 a Dn 12,2 wskazując na wątki snu i prochu ziemi¹⁹. Odnotowuje także, że

¹⁵ Por. G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 94, przyp. 7, 95; J. T. Forestell, *Christian Revelation...*, s. 168.

¹⁶ M. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej. 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza oraz Psalm 151 i Modlitwa Manassesza*, Warszawa 2001, s. 112, przyp. 71 (por. s. 196, przyp. 502) sugeruje, że te fragmenty mogą być interpolacjami.

¹⁷ Tamże, s. 102.

¹⁸ Ch. Milikowsky, *Which Gehenna? Retribution and Eschatology in the Synoptic Gospels and in Early Jewish Texts*, "New Testament Studies" 34.2, 1988, s. 239; M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 77; J. T. Forestell, *Christian Revelation...*, s. 174; D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 371; G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 138.

¹⁹ Tamże, s. 139.

Ezdrasz pisze o połączeniu fizycznych ciał z duszami²⁰. Należy zaznaczyć, że takie połączenie nie występuje w Dn 12,2. W *Księdze Daniela* brak także powszechnego miarunku zmartwychwstania.

Skoro 4 *Księga Ezdrasza* wyraża przekonanie o uniwersalnym zmartwychwstaniu bezbożnych, to będzie musiała być wzięta pod uwagę w kontekście ustalenia, kiedy takie przekonanie zaczęło się pojawiać w pismach żydowskich. Podejmę się tego zadania na końcu niniejszego artykułu. W tym momencie jedynie zaznaczę, że ostateczna wersja 4 *Ezdrasza* jest zgodnie datowana na około 100 rok n.e.²¹

1 *Henocha* 22,11-13; 51,1-2; 103,5-8; 108,5-6

Niektórzy komentatorzy twierdzą, że 1 Hn zakłada wiarę w zmartwychwstanie nieprawych. Russell dostrzega zmartwychwstanie niektórych niewiernych w 20,8 (?); 22,13 (?); 46,6; 51,1; 67,8-9 porównując je jednocześnie do Dn 12,2²². Nickelsburg widzi zmartwychwstanie w 61,1-5, ale nie jest jasne, czy ma on na myśli fizyczne zmartwychwstanie²³.

Sugeruję, że 1 Hn nie wyraża przekonania w fizyczne zmartwychwstanie bezbożnych. Chociaż księga ta mówi o pewnej ich formie życia pozagrobowego, to jednak zawsze zakłada jej bezcielesny kształt, na co może wskazywać opisywanie egzystencji niewiernych jako dusz. Główne fragmenty dotyczące tej kwestii wymagają teraz omówienia.

Autorzy *Dictionary of Judaism in the Biblical Period* widzą w 1 Hn 1-36 wiarę w zmartwychwstanie ciał²⁴. Należy jednakże zauważyć, że 1 Hn 22 traktuje opośmiertnej egzystencji dusz bezbożnych, oczekujących na przyszły sąd (wer. 11-13). Nie ma w nim mowy o jakiejś cielesnej formie bytowania pozagrobowego niewiernych. 1 Hn 22,13 implikuje, że niektóre z niewiernych dusz powstaną w dniu sądu, jednak to zmartwychwstanie nie jest prezentowane jako zmartwychwstanie ciał, lecz raczej jako przeniesienie dusz z Szeolu do Gehenny²⁵.

Drugim najczęściej wspominanym ustępem 1 *Henocha* jest 51,1-2, będący częścią *Księgi Przypowieści Henocha* (rozdz. 37-71). Tekst ten nie określa natury zmartwychwstania niewiernych. Można rozumieć ją zgodnie z przesłaniem 1 Hn 22, czyli jako bezcielesną. Takie podejście wydaje się podzielać de Boer, który porównuje 1 Hn 51,1-2 do 4 *Ezd* 7,32nn, co może sugerować, że zakłada on fizyczność zmartwychwstania²⁶.

²⁰ Tamże, s. 140.

²¹ B. M. Metzger, *The Fourth Book of Ezra*, w: J. H. Charlesworth (red.), *The Old Testament Pseudepigrapha: Apocalyptic Literature and Testaments*, t. 1, New York 1983, s. 520 (dalej jako Charlesworth 1); Ch. Milikowsky, *Which Gehenna?...*, s. 239; W. Fudge, *The Fire That Consumes...*, s. 141; R. H. Charles, *A Critical History...*, s. 322; G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 138.

²² D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 370-371.

²³ G. W. E. Nickelsburg, *Jewish Literature Between the Bible and the Mishnah: A Historical and Literary Introduction*, London 1981, s. 141.

²⁴ *Afterlife*, w: DJBP, s. 17.

²⁵ R. H. Charles, *A Critical History...*, s. 219; G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 136.

²⁶ Por. M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 54, 77.

Trzecim głównym fragmentem traktującym o pośmiertnej egzystencji bezbożnych w 1 Hn jest 103,5-8. Mówi on o tym, co dzieje się z niewiernymi po śmierci, podczas stanu przejściowego, jak i sądu ostatecznego. Forma ich egzystencji przybiera kształt bezielesnej duszy. Większość zdaje się te fragmenty tak właśnie interpretować²⁷.

Podobnie do 1 Hn 103,5-8 brzmi 1 Hn 108,5-6, w którym także pojawia się przekonanie o pośmiertnej karze bezbożnych duchów.

W oparciu o powyższą analizę można stwierdzić, że 1 *Księga Henocha*, chociaż traktuje o stanie (przejściowym i) ostatecznym niewiernych, to jednak nie zakłada w nim cielesnego wymiaru. Na marginesie można dodać, że takie fragmenty jak 46,6; 67,8-9 powinno się raczej interpretować jako podejmujące temat doczesnego, a nie pośmiertnego sądu²⁸, ponieważ traktują o królach i królestwach, co może implikować doczesny kontekst wymierzenia kary.

Różne części *Księgi Henocha* datuje się na różne okresy. Za wyjątkiem *Księgi Przypowieści*, skomponowanej pod koniec I wieku n.e., pozostałe części przypisuje się na czasy przed n.e.²⁹

Syryjska Apokalipsa Barucha (2 Barucha) 49-51

Apokalipsa Barucha 49-51 zakłada fizyczne zmartwychwstanie wszystkich ludzi³⁰. Przykładowo, McNamara pisze, że według 2 *Barucha*, zmarli, wszyscy zmarli, źli jak i prawi, powstaną w takim samym ciele jakie mieli za życia, ażeby żyjący mogli ich rozpoznać (49-51)³¹. Dla naszych potrzeb należy zauważyć, że *Apokalipsa Barucha* jest dziełem, które powstało po 70 roku n.e.³² Interpretatorzy datują je na koniec pierwszego lub też na początek drugiego wieku³³.

Wyrocnie Sybilińskie

II *Księga Wyrocni Sybilijskich* (linie 214-226) uczy (powszechnego?) fizycznego zmartwychwstania. Ostateczną wersję tego dzieła datuje się po roku 70 n.e.³⁴. Dostrzec można w nich chrześcijańską redakcję³⁵, również w interesującym nas fragmencie o zmartwychwstaniu (II,238-244).

²⁷ Por. Afterlife, w: DJBP, s. 17; M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 57; E. G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 123. Por. też artykuł G. W. E. Nickelsburg, *The Apocalyptic Message of 1 Enoch 92-105*, "Catholic Biblical Quarterly" 39.3, 1977, s. 309-328.

²⁸ D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 370-371.

²⁹ R. Rubinkiewicz (red.), *Apokryfy Starego Testamentu*, Warszawa 1999, s. 142 (dalej jako AST).

³⁰ M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 82; D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 372 (2 Bar 42,7; 50,2); J. T. Forestell, *Christian Revelation...*, s. 174.

³¹ M. McNamara, *Palestinian Judaism...*, s. 99.

³² Zobacz A. F. J. Klijn, 2 (*Syriac Apocalypse of*) *Baruch*, w: Charlesworth 1, s. 616-617, który odnosi się do 32,2-4; 67,1; 68,5; 28,2 sugerując późniejszą niż rok 70 n.e. kompozycję 2 *Barucha*.

³³ D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 64; A. F. J. Klijn, 2 (*Syriac Apocalypse of*) *Baruch...*, s. 617; W. Fudge, *The Fire That Consumes...*, s. 151; M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 36; R. H. Charles, *A Critical History...*, s. 322; M. McNamara, *Palestinian Judaism...*, s. 99.

³⁴ J. J. Collins, *Sibylline Oracles*, w: Charlesworth 1, s. 331-332, argumentuje za powstaniem Wyrocni Sybilijskich (I i II) między 70-150 rokiem n.e..

³⁵ Por. tamże, s. 323, 330.

IV Księga Wyroczni Sybilijskich (linie 179-192) wspomina uniwersalne fizyczne zmartwychwstanie³⁶. Jej końcową redakcję przypisuje się na lata osiemdziesiąte n.e., ponieważ nawiązuje m.in. do zniszczenia Jerozolimy (70 r.) i erupcji Wezuwiusza (79 r.)³⁷. Zawiera ponadto chrześcijańskie interpolacje³⁸.

Testament Beniamina 10

Hollander i Jonge wyszczególnili pięć fragmentów z *Testamentów dwunastu Patriarchów*, które traktują o zmartwychwstaniu³⁹. Cztery z nich mówią o zmartwychwstaniu prawych (*Test. Symeona* 6; *Test. Lewiego* 18; *Test. Judy* 25; *Test. Zabulona* 10), zaś piąty o zmartwychwstaniu prawych i nieprawych (*Test. Beniamina* 10). Inni naukowcy także widzą w tym fragmencie zmartwychwstanie niewiernych⁴⁰. Zawiera on ponadto klarowne odwołanie do Dn 12,2. Należy jednakże zaznaczyć, że w *Test. Beniamina* 10 można dostrzec chrześcijańskie wpływy⁴¹. W szczególności wartym odnotowania jest fakt, że interesująca nas aluzja do Dn 12,2, traktująca o zmartwychwstaniu prawych i nieprawych, jest z obu stron otoczona myślą chrześcijańską, interpolowaną najprawdopodobniej na początku II wieku n.e.⁴² Możliwe więc, że myśl o samym zmartwychwstaniu dobrych i złych także przynależy do redakcji chrześcijańskiej. Próby oddzielenia redakcyjnych warstw chrześcijańskich od wcześniejszych żydowskich są zaniechane w niniejszym artykule. Hollander i Jonge podają wskazówkę odnośnie sposobu interpretowania *Testamentów dwunastu Patriarchów*. Kończąc dyskusję na pytanie: *Czy obecna forma Testamentów jest chrześcijańską kompozycją, czy też redakcją 'oryginalnych' żydowskich dokumentów?* postulują niemożliwość odpowiedzenia na nie i jednocześnie nakłaniają do interpretacji tych tekstów w formie jaka jest dostępna współczesnemu czytelnikowi⁴³. Taka perspektywa interpretacyjna implikuje konieczność traktowania Testamentów jako późniejszych dzieł judeochrześcijańskich.

³⁶ G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 141; D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 371.

³⁷ J. J. Collins, *Sibylline Oracles...*, s. 382; por. E. G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 140.

³⁸ D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 55. Por. jednakże J. J. Collins, *Sibylline Oracles...*, s. 381, który mówi, że IV Wyrocznie Sybilijskie, nie zawierają chrześcijańskich dodatków.

³⁹ Zobacz H. W. Hollander, M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Commentary*, Leiden 1985, s. 61-63.

⁴⁰ Por. M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 67; G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 142; D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 371. R. H. Charles, *A Critical History...*, s. 245, zawęży zmartwychwstanie z całej ludzkości do całego Izraela.

⁴¹ W. Fudge, *The Fire That Consumes...*, s. 143; M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 67; D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 56n; H. W. Hollander, M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs...*, s. 62.

⁴² Por. AST, s. 45.

⁴³ H. W. Hollander, M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs...*, s. 85.

Liber Antiquitatum Biblicarum 3,9-10

Pseudo-Filon wzmiankuje o fizycznym zmartwychwstaniu bezbożnych w 3,9-10 (por. 25,7). Zauważają to uczeni⁴⁴. Problem dotyczy datacji dzieła Pseudo-Filona. Niektórzy myślą, że zostało ono napisane po 70 roku n.e.⁴⁵, zaś inni uważają, że tuż przed⁴⁶. Harrington, obserwując między innymi zbieżności z 4 Ezsasza i 2 Barucha, stwierdza, że księga ta mogła powstać po 70 roku⁴⁷, sam zaś datuje ją na czasy Jezusa⁴⁸.

Wyprzedzając nieco końcowe wnioski niniejszego opracowania, sugerujące między innymi, że wiara w powszechne zmartwychwstanie bezbożnych zadomowiła się dopiero po 70 roku n.e., można podejrzewać, że dzieło Pseudo-Filona powinno utożsamiać się z czasem powstania 4 Ezsasza i 2 Barucha⁴⁹. Takie ustępy jak 19,7 – jeśli odczytywać jako nawiązujące do działań Tytusa wobec Jerozolimy – mogą podpieierać to przekonanie.

Apokryf Ezechiela

Apokryf Ezechiela nie przetrwał jako osobny tekst. Epifaniusz (*Adversus Haereses* 64, 70.5-17) i *Talmud Babiloński* (Sanhedryn 91a-b) przywołują jeden z jego fragmentów, który wspomina o sądzie nad człowiekiem, składającym się z ciała i duszy, co sugeruje wiarę w cielesne zmartwychwstanie niewiernych. Nie można jednak być pewnym w jakiej formie istniał ten fragment przed czasami Flawiusza i *1 Listu Klemensa* (oba datowane na koniec I wieku n.e.), którzy zdradzają jego znajomość. Nie można wykluczyć także chrześcijańskiej redakcji tego fragmentu⁵⁰.

2 Henocha 65,6a-7b

Pojęcie uniwersalnego zmartwychwstania jest obecne w *2 Henocha* 65,6a-7b⁵¹. Andersen datuje to dzieło na koniec pierwszego wieku n.e.⁵²

Apokalipsa Mojżesza 13,3; 41,3

Niektórzy dostrzegają wiarę w uniwersalne zmartwychwstanie w *Apokalipsie Mojżesza* 13,3; 41,3⁵³. Te dwa fragmenty jednakże umiejscowione są w kontekście

⁴⁴ P. E. Powys, 'Hell': *A Hard Look at a Hard Question...*, s. 168; M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 79; D. J. Harrington, *Pseudo-Philo*, w: J. H. Charlesworth (red.), *The Old Testament Pseudepigrapha: Expansions of the 'Old Testament' and Legends, Wisdom and Philosophical Literature, Prayers, Psalms, and Odes, Fragments of Lost Judeo-Hellenistic Works*, t. 2, New York 1985, s. 301 (dalej jako Charlesworth 2).

⁴⁵ G. W. E. Nickelsburg, *Jewish Literature...*, s. 267-268. Por. także M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 206, przyp. 95.

⁴⁶ DJBP, s. 92; P. E. Powys, 'Hell': *A Hard Look at a Hard Question...*, s. 168.

⁴⁷ D. J. Harrington, *Pseudo-Philo...*, s. 299. Harrington łączy również Pseudo-Filona z 4 Ezsasza i 2 Barucha w 1985:300, 302. M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 73, także widzi punkty styczne między 4 Ezsasza, 2 Barucha i Pseudo-Filona.

⁴⁸ D. J. Harrington, *Pseudo-Philo...*, s. 299.

⁴⁹ Por. G. W. E. Nickelsburg, *Jewish Literature...*, s. 267-268.

⁵⁰ Por. AST, s. 102.

⁵¹ G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 143, przyp. 47.

⁵² F. I. Andersen, 2 (*Slavonic Apocalypse of*) *Enoch*, w: Charlesworth 1, 91nn; por. G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 143.

⁵³ Por. tamże, przyp. 47; D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 371.

mowy o „świętym ludzie” (13,3) i obietnicy zmartwychwstania (41,3), zatem można podejrzewać, że podejmują temat pozytywnego zmartwychwstania fizycznego. Urywek z 28,4 wyraźnie przedstawia zmartwychwstanie Adama jako dar. Passus 10,3 również może być odczytywany w podobny sposób. Johnson i Nickelsburg datują *Apokalipsę* na koniec pierwszego wieku n.e.⁵⁴, zaś Russell dostrzega w niej chrześcijańską rękę⁵⁵.

Testament Hioba 4,9

Testament Hioba ogranicza zmartwychwstanie do sprawiedliwych (4,9)⁵⁶.

Pytania Ezdrasza

Pytania Ezdrasza – szczególnie w 12-14 (recenzja B) – wydają się zakładać wiarę w powszechne zmartwychwstanie fizyczne. Stone określa to dzieło jako chrześcijańską kompozycję opartą na żydowskich wzorcach⁵⁷.

Testament Abrahama 7,16-17

Krótsza recenzja *Testamentu Abrahama* najprawdopodobniej wzmiankuje o uniwersalnym i cielesnym zmartwychwstaniu w 7,16-17. Należy jednak mieć na uwadze, że dzieło to zostało zachowane tylko w manuskryptach napisanych przez chrześcijańskich skrybów⁵⁸ i posiada chrześcijańskie elementy⁵⁹. Ogólnie uważa się, że Testament Abrahama powstał około 100 roku n.e.⁶⁰

Psalm Salomona 3,9-12

Forestell dopuszcza możliwość zmartwychwstania niewiernych w przekonaniach faryzeuszy⁶¹. *Psalmy Salomona* (I wiek p.n.e.⁶²) mogą wyrażać wierzenia faryzeuszy z czasów Jezusa⁶³. Psalm 3 (wer. 9-12) jest najwyraźniejszym tekstem traktującym o zmartwychwstaniu (por. 2,31). Należy jednakże dodać, że jeśli w ogóle ten psalm uczy o zmartwychwstaniu cielesnym⁶⁴, to wyraźnie ogranicza je jedynie do sprawiedliwych⁶⁵.

⁵⁴ M. D. Johnson, *Life of Adam and Eve*, w: Charlesworth 2, s. 252; G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 143.

⁵⁵ D. S. Russell, *Method and Message of Jewish Apocalyptic...*, s. 59.

⁵⁶ R. P. Spittler, *Testament of Job*, w: Charlesworth 1, s. 841, przyp. 4c.

⁵⁷ M. E. Stone, *Questions of Ezra*, w: Charlesworth 1, s. 592.

⁵⁸ „Abraham, Testament of” w: DJBP, s. 8.

⁵⁹ E. P. Sanders, *Introduction*, w: Charlesworth 1, s. 869. Zobacz także tegoż *Testament of Abraham*, w: Charlesworth 1, s. 871nn.

⁶⁰ AST, s. 83.

⁶¹ J. T. Forestell, *Christian Revelation...*, s. 179.

⁶² R. B. Wright, *Psalms of Solomon*, w: Charlesworth 2, s. 639.

⁶³ J. T. Forestell, *Christian Revelation...*, s. 171; D. Flusser, *Psalms, Hymns and Prayers*, w: M. E. Stone (red.), *Jewish Writings of the Second Temple Period*, Philadelphia 1984, s. 573-574. R. B. Wright, *Psalms of Solomon...*, s. 641-642 jest już mniej pewny, że te *Psalmy* powinny być rozpatrywane jako wyrażające wyłącznie przekonania faryzeuszy.

⁶⁴ Por. tamże, s. 655, przyp. 3.

⁶⁵ Tamże, s. 643: Grzesznicy nie będą uczestniczyć w zmartwychwstaniu (3,9-12; 14,9n).

Literatura z Qumran

Badacze pism znad Morza Martwego nie są zgodni co do występowania w nich przekonania o zmartwychwstaniu wiernych. Jedni twierdzą, że takowe przekonanie jest w nich obecne⁶⁶, inni zaś że nie⁶⁷. Nie dziwi więc fakt, że wiara w egzystencję pozagrobową bezbożnych w tych pismach nie jest dostrzegana.

Wyjątkiem zdaje się być Barrett, który komentując 1QH 14,34-35 twierdzi, że sekta z Qumran w pełni akceptowała ideę zmartwychwstania. Por. Dn 12,2⁶⁸. Jego stwierdzenie, jak i odwołanie do Dn 12,2 sugeruje, że zakłada on m.in. zmartwychwstanie niewiernych. Taką interpretację należy zaliczyć do niepewnych.

Ponadto, Nickelsburg twierdzi że 1QS (Reguła Zrzeszenia) 4,11-14 traktuje o *pośmiertnym sądzie złych w Szeolu*⁶⁹. Nickelsburg porównuje ten fragment z 1 Hn 103,8 dotyczącym dusz niewiernych⁷⁰. Należy jednak zauważyć, że 1QS 4,11-15 nie używa terminologii wskazującej na pozagrobowy sąd nieprawych. 1QS 4,13b wspominający o „pokoleniach” w kontekście sądu, sugeruje raczej doczesne, narodowe i zbiorowe, a nie pośmiertne odczytanie natury zapowiadanego sądu.

Apokalipsa Mesjańska (4Q521), datowana na I wiek p.n.e.⁷¹, zawiera przekonanie o życiu pozagrobowym⁷². Fragment 1 (kol. 1, wer. 12) wyraźnie wzmiankuje o wskrzeszeniu umarłych. Zbawczy kontekst każe interpretować to zmartwychwstanie jako obejmujące pobożnych (por. wer. 11 i 13). 4Q521, w fragmencie 5 (kol. 5, wer. 6 i 8) również wykazuje wiarę w wskrzeszenie z umarłych. Fragment nie jest na tyle jasny, żeby można jednoznacznie stwierdzić, czy zakłada on wiarę w zmartwychwstanie bezbożnych, czy też nie. Można go odczytywać w świetle wyraźniejszego fragmentu 1 i widzieć w nim jedynie zmartwychwstanie pobożnych.

Większość wyraża przekonanie o tym, że pisma z Qumran skupiają się raczej na doczesnym, a nie pozagrobowym sądzie nad grzesznikami⁷³.

Miszna

Ogólnie zakłada się, że teologia rabiniczna ma swe korzenie w myśli faryzejskiej⁷⁴. Miszna jest najstarszym dziełem rabinicznym datowanym zgodnie na początek III

⁶⁶ J. J. Collins, *Eschatology of Late Antiquity*, w: C. A. Evans, S. E. Porter (red.), *Dictionary of New Testament Background*, Leicester 2000, s. 335; C. Brown, *Resurrection*, w: C. Brown (red.), *The New International Dictionary of New Testament*, tom 3, Exeter 1978, s. 272-273; R. N. Longenecker, *Introduction, w: Life in the Face of Death...*, s. 47.

⁶⁷ D. Dimant, *Qumran Sectarian Literature*, w: *Jewish Writings of the Second Temple Period...*, s. 542; G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 144; tenże, *Jewish Literature...*, s. 141; M. C. de Boer, *The Defeat of Death...*, s. 71.

⁶⁸ C. K. Barrett, *The New Testament Background ...*, s. 239.

⁶⁹ G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 157.

⁷⁰ Tamże, przyp. 84.

⁷¹ P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, Kraków 1996, s. 437.

⁷² Dziękuję prof. Piotrowi Muchowskiemu za zwrócenie mojej uwagi na ten tekst.

⁷³ J. T. Forestell, *Christian Revelation...*, s. 171, przyp. 13; P. E. Powys, 'Hell': *A Hard Look at a Hard Question...*, s. 138, 140.

⁷⁴ Por. M. McNamara, *Palestinian Judaism...*, s. 162; B. D. Chilton, *Rabbinic traditions and Writings*, w: J. B. Green i S. McKnight (red.), *Dictionary of Jesus and the Gospels*, Leicester 1992, s. 651.

wieku n.e.⁷⁵, a więc wykraczającym poza zakreślony we wstępie tego artykułu zakres badań. Niemniej jednak zauważmy, że Herbert Danby, tłumacz *Miszny* na język angielski, wspomina dwa ustępy odnoszące się do tematu zmartwychwstania: Sotah 9,15 i Sanhedryn 10,1⁷⁶. Oba te fragmenty mówią jednakże o zmartwychwstaniu prawych. Sotah 9,15 czyni to bezpośrednio, zaś Sanhedryn 10,1 pośrednio, będąc umieszczonym w kontekście mowy o Izraelitach mających udział w przyszłym świecie (wer. 1a).

Autorzy przyznają jak trudno jest wyróżnić wcześniejsze wierzenia, które zostały włączone do *Miszny*⁷⁷. Zadanie staje się tym bardziej złożone, gdy poddawane analizie są jeszcze późniejsze pisma rabiniczne⁷⁸. Z tej to przyczyny takie teksty *Talmudu Babilońskiego* jak Rosh Ha-Shanah 16b; 17a, twierdzące, że żydzi sprzed 70 roku n.e. wierzyli w cielesne zmartwychwstanie niewierzących nie będą wzięte pod uwagę w niniejszej analizie⁷⁹.

Józef Flawiusz

W *Wojnach Żydowskich* (dalej jako WŻ) 2,163 Józef Flawiusz twierdzi, że faryzeusze wierzyli w bezcielesną pośmiertną egzystencję złych (por. 1 Hn). Podobne należy odczytywać jego słowa w WŻ 3,374 oraz w *Dawnych Dziejach Izraela* (dalej jako DDI) 18,14. Zaś o saduceuszach pisze, że nie wierzyli oni w życie pozagrobowe (WŻ 2,166; DDI 18,16). Eseeńczycy – podobnie jak i faryzeusze – uznawali, że dusze wszystkich są nieśmiertelne; po śmierci dusze dobrych są nagradzane (brak jednak faryzejskiego przekonania o ponownym połączeniu się dobrych dusz z ciałem), a dusze złych wiecznie karane w Hadesie (WŻ 2,154-158; DDI 18,18). Zatem według Flawiusza (WŻ i DDI były napisane między 70 a 100 rokiem n.e.⁸⁰) żadna z sekt żydowskich I wieku n.e. nie wierzyła w cielesne zmartwychwstanie niewiernych.

Podsumowanie i wnioski

Należy teraz zestawić uzyskane obserwacje, uwzględniając cztery podstawowe kwestie: (1) jeśli dany fragment uczy o życiu pozagrobowym bezbożnych, to konieczne jest określenie jego (2) formy, (3) czasu artykulacji, jak i stwierdzenia, (4) czy aby dane dzieło nie zawiera interpolacji chrześcijańskich.

Zestawienie zamieszczone w tabeli nasuwa kilka wniosków odnośnie przekonania o pośmiertnej egzystencji nieprawych w pismach żydowskich z przełomu er.

⁷⁵ E. P. Sanders, *Judaism: Practice and Belief*, London 1992:414; L. H. Feldman w: H. Shanks (red.), *Christianity and Rabbinic Judaism: A Parallel History of Their Origins and Early Development*, London 1993, s. 23.

⁷⁶ H. Danby (tłum.), *Mishnah*, London, s. 836.

⁷⁷ B. D. Chilton, *Rabbinic traditions and Writings...*, s. 654. Zobacz także L. H. Feldman, *Christianity...*, s. 14 odnośnie Jacoba Neusnera, *Judaism: The Evidence of the Mishnah*, Chicago 1981.

⁷⁸ E. P. Sanders, *Judaism...*, s. 414; B. D. Chilton, *Rabbinic traditions and Writings...*, s. 657. Por. M. McNamara, *Palestinian Judaism...*, s. 163. Por. także G. Stemmerger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Edinburgh 1996, s. 45-55 i 57-59 odnośnie metodologii w podchodzeniu do tekstów rabinicznych.

⁷⁹ Dla kontrastu por. P. E. Powys, 'Hell': *A Hard Look at a Hard Question...*, s. 188-190.

⁸⁰ M. McNamara, *Palestinian Judaism...*, s. 167; L. H. Feldman, *Christianity...*, s. 23.

Dzieło	Wiara w post mortem bezbożnych	Forma post mortem bezbożnych	Czas powstania dzieła jako całości	Redakcja chrześcijańska
Daniela	obecna	fizyczne zmartwychwstanie wielu żydów	II wiek p.n.e.	brak
Judyty	brak			
2 Machabejska	brak			
4 Machabejska	obecna	nieśmiertelność	poł. I wieku n.e.	brak
4 Ezdrasza	obecna	zmartwychwstanie fizyczne	100 rok n.e.	brak
1 Henocha	obecna	pośmiertna i ostateczna egzystencja dusz	głównie p.n.e.	brak
2 Barucha	obecna	fizyczne zmartwychwstanie	I/II wiek n.e.	
Wyroczenie Sybilijskie	obecna	fizyczne zmartwychwstanie	lata 80 I wieku n.e.	obecna
Testament Benjamina	obecna	fizyczne zmartwychwstanie	początek II wieku n.e.	obecna
Liber Antiquitatum Biblicarum	obecna	fizyczne zmartwychwstanie	(?) I wiek n.e.	
Apokryf Ezechiela	obecna	fizyczne zmartwychwstanie	brak dostępu do tekstu (wzmianki o nim pod koniec I wieku n.e.)	możliwa
2 Henocha	obecna	zmartwychwstanie	koniec I wieku n.e.	
Apokalipsa Mojżesza	brak			
Testament Hioba	brak			
Pytania Ezdrasza	obecna	fizyczne zmartwychwstanie	?	obecna
Testament Abrahama	obecna	fizyczne zmartwychwstanie	ok. 100 roku n.e.	obecna
Psalmy Salomona	brak			
Pisma z Qumran	brak (?)			
Miszna	brak			
Józef Flawiusz	obecna	bezcielesna egzystencja	70-100 rok n.e.	

Po pierwsze, fragmenty uczące powszechnego zmartwychwstania fizycznego bezbożnych datują się gdzieś na koniec I i początek II wieku n.e.⁸¹ Do podobnej konkluzji doszło kilku naukowców. Nickelsburg uważa, że *zmartwychwstanie ciała nie jest bezpośrednio powiązane z teologią dwóch dróg aż do późniejszych czasów, tj. do czasów Barnaby, 4 Ezdrasza*⁸². Osborne twierdzi między innymi, że *podwójne zmartwychwstanie pojawia się dopiero w I wieku n.e. (4 Ezd 4,41-43; 7,32-38; por. Test. Benjamina 10,6-9; 2 Barucha 49,2 – 51,12; 85,13)*⁸³. Glasson zaś sugerował, że *pomimo często podawanej listy fragmentów, ciężko jest znaleźć choćby jeden ze ST, czy też z innych pism sprzed naszej ery, mówiący o Wielkim Sądzie, na którym wszyscy żywi i umarli byliby sądzeni*⁸⁴.

Po drugie, wiara w życie pozagrobowe prawych była powszechniejsza niż wiara w życie pozagrobowe nieprawych. Są teksty wskazujące na pośmiertną egzystencję wiernych, które jednocześnie nic nie mówią o podobnej egzystencji niewiernych. Odwrotny przypadek nie ma natomiast miejsca. Może to oznaczać, że żydowska wiara w pośmiertny los niesprawiedliwych jest pochodną wiary w pośmiertny los sprawiedliwych.

Po trzecie, wiara w bezcielesną pośmiertną egzystencję niewierzących (poza Dn 12,2) poprzedza czasowo wiarę w fizyczne *post mortem* nieprawych.

Po czwarte, istnieją fragmenty, w których czasami zakłada się obecność wiary w *post mortem* niewierzących, a przy bliższym spojrzeniu zdają się jej nie podzielać (a przynajmniej nie wyrażać).

Po piąte i ostatnie, księgi żydowskie, które przeszły przez chrześcijańską redakcję wykazują wiarę w fizyczne zmartwychwstanie niewiernych.

⁸¹ Księga Daniela (z II wieku p.n.e.) nie traktuje o powszechnym zmartwychwstaniu.

⁸² G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality...*, s. 166.

⁸³ G. R. Osborne, *Resurrection...*, s. 933.

⁸⁴ T. F. Glasson, *The Last Judgment – in Rev. 20 and Related Writings*, "New Testament Studies" 28, 1982, s. 528.

**The *post mortem* of the ungodly in Jewish literature
around the turn of the Common Era**

Abstract

This article is an overview of Jewish literature composed between the middle of the II century B.C.E. and the beginning of the II century of C.E. It aims to isolate those Jewish writings that assume the afterlife of the ungodly and that were not glossed by the Christian hand. An exegetical analysis of those passages suggests inter alia that: belief in the physical resurrection of the unrighteous dates from the turn of the II century C.E.; belief in the afterlife of the godly was more common than in that of the ungodly; except for one case the conviction of the bodiless afterlife existence of the ungodly is older than that of their bodily existence; Jewish writings interpolated by Christians assume the belief in the physical resurrection of the wicked.